

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/30137>

Please be advised that this information was generated on 2019-10-23 and may be subject to change.

Papismus Lucifugus. Engelse katholieken en de verlichting

AFSCHEIDSREDE DOOR PROF. DR. F.J.M. KORSTEN

Radboud Universiteit Nijmegen

AFSCHEIDSREDE

PROF. DR. F.J.M. KORSTEN

Lichtschuw, bang, passief en in staat van verval. Lang was dat het traditionele beeld van het Engels katholicisme in de achttiende eeuw. Gedurende de laatste dertig jaar hebben historici als Bossy, Duffy en Rowlands dit beeld bijgesteld. Engelse katholieken, zo toonden zij aan, vormden

in de achttiende eeuw weliswaar een kleine minderheidsgroepering zonder politieke macht of status, ze waren wel degelijk geïntegreerd in de Engelse maatschappij. In zijn afscheidsrede als hoogleraar Engelse letterkunde onderzoekt Frans Korsten hoe de Engelse katholieken zich verhielden tot de intellectuele en ideologische veranderingen van de verlichting. Hij laat zien dat ze de antireligieuze ideeën van radicale verlichtingsdenkers resoluut verwierpen, maar dat er op godsdienstig en kerkelijk vlak, zeker in het laatste kwart van de eeuw, een voorzichtige liberalisering plaatsvond.

Frans Korsten (1944) studeerde Engelse Taal- en Letterkunde in Nijmegen en Newcastle. Hij promoveerde in 1981 aan de Radboud Universiteit Nijmegen, waar hij in 1990 werd benoemd tot Hoogleraar Engelse Letterkunde. De geschiedenis van het Engels katholicisme van reformatie tot verlichting is een van zijn specialismen.

PAPISMUS LUCIFUGUS
ENGELSE KATHOLIEKEN EN DE VERLICHTING

Papismus Lucifugus

Engelse katholieken en de verlichting

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar Engelse letterkunde, in het bijzonder van de zeventiende en achttiende eeuw aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 15 december 2006

door prof. dr. F.J.M. Korsten

Vormgeving en opmaak: Nies en Partners bno, Nijmegen
Drukwerk: Thieme MediaCenter Nijmegen

ISBN 978-90-9021578-5

© Prof. dr. F.J.M. Korsten, Nijmegen, 2007

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

*Mijnheer de rector magnificus,
zeer gewaardeerde toehoorders,*

Papismus Lucifugus is de titel van een boek uit 1668 van de hand van John Menzies, een prominent Schots polemicus tegen de katholieken en de quakers, die zeven jaar later, in 1675, ook het boek *Roma Mendax* liet verschijnen.¹ In de boeken van Menzies, als in zoveel antikatholieke geschriften van de zeventiende en achttiende eeuw, wordt het stereotiepe beeld opgeroepen van katholieken als onbetrouwbaar, slinks en vol duistere praktijken. In 1852, toen het katholicisme in Engeland een periode van grote bloei doormaakte, hield John Henry Newman in Oscott een preek over deze herleving, waarbij hij het achttiende-eeuwse Engelse katholicisme kenschetste als lichtschuw, bang en passief en de achttiende eeuw afdeed als een periode van stagnatie en verval.²

Het door Newman opgeroepen beeld is tot de jaren zeventig van de vorige eeuw niet ter discussie gesteld, maar in de laatste dertig jaar hebben historici als Bossy, Duffy en Rowlands, op basis van uitgebreid bronnenonderzoek, aangetoond dat Newmans schets te somber en eenzijdig was. De Engelse katholieke kerk in de achttiende eeuw was geen catacombenkerk, katholieken zaten niet in een getto en het beeld van stagnatie en verval diende te worden bijgesteld.³ Dat is inmiddels gebeurd, waarbij de nadruk vooral heeft gelegen op de concrete, feitelijke omstandigheden van katholieken en hun maatschappelijk functioneren. Daar zal ik het vandaag slechts kort over hebben. Ik wil u een indruk geven van de manier waarop Engelse katholieken omgingen met de filosofische en ideologische veranderingen die zich om hen heen voltrokken in de achttiende eeuw. Hoe verhielden Engelse katholieken zich tot de verlichting?

De consensus over het antwoord op de vraag van Kant, 'Wat is verlichting', is lange tijd vrij groot geweest, maar in de laatste decennia is daar verandering in gekomen.⁴ Wie waren de grondleggers en dragers van de verlichting? Waren dat radicalen als Spinoza, Bayle en Diderot of ook – om een term uit een NRC-recensie van een paar maanden geleden te gebruiken – 'watjes' als Voltaire, Hume en Rousseau?⁵ Was er een christelijke of zelfs een protestantse en een katholieke verlichting? Waren er niet belangrijke nationale verschillen? En was de verlichting niet veel breder dan het domein van geloof en ideologie, betrof het niet ook terreinen als politiek, economie en maatschappij?

De omvang en complexiteit van het fenomeen en daarmee het demarcatie- en definitieprobleem, vergen meer kennis en tijd dan ik heb. Ik zal mij hier hoofdzakelijk beperken tot het terrein van geloof en ideologie en dan zijn er ruwweg twee modellen te hanteren. Aan de ene kant de opvatting van historici als Gay en Israel die de verlichting zien als de verspreiding van ideeën die ondermijnend waren voor de geopenbaarde godsdienst of voor godsdienst op zich.⁶ Aan de andere kant zijn er de laatste 25 jaar veel historici, als Plongeron, Albertan-Coppola, Chadwick, Chinicci, Gilley en Byrne, die het christelijk geloof en de verlichting niet als tegengesteld en elkaar uitsluitend zien.⁷

Volgens de laatsten vond de verlichting, in de vorm van rationele hervormingsbewegingen, ook plaats binnen het kader van de bestaande godsdiensten. In mijn bespreking zal de nadruk liggen op het tweede model. Overigens was de meerderheid van de Engelse katholieken, net als de meerderheid van de niet-katholieken, natuurlijk nauwelijks op de hoogte van de contemporaine intellectuele stromingen en kregen zij pas later en geleidelijk aan te maken met de praktische en concrete gevolgen van de nieuwe ideeën en het nieuwe klimaat.

ENGELSE KATHOLIEKEN IN DE ACHTTIENDE EEUW

Wat zijn de voornaamste feiten over de Engelse katholieken in de achttiende eeuw? In 1689 besloot het parlement dat de 'Act of Toleration' niet op katholieken van toepassing was, waarna een strafwetgeving volgde die ten doel had de katholieke aristocratie en lagere landadel financieel en economisch zo te treffen dat ze de missie niet meer zouden kunnen financieren. De strenge wetten, dubbele belastingen en extra heffingen bleven van kracht tot 1778, toen de eerste 'Catholic Relief Act' werd aangenomen, al werden ze in de praktijk steeds minder toegepast. Zeker zo belangrijk voor de positie van de katholieken was de al dan niet coulante houding van de lokale overheden.⁸ De wet van 1778, die nauwelijks veel 'relief' inhield, kwam er doordat de regering meer soldaten nodig had en daarvoor ook katholieken goed kon gebruiken. Met de tweede 'Catholic Relief Act' van 1791 werd de strafwetgeving opgeheven en was het katholieken officieel toegestaan erediensten te houden en eigen scholen in Engeland te stichten. Het duurde tot 1829 voordat de katholieken volledige burgerrechten kregen.⁹

Er waren rond 1780 ongeveer 80.000 katholieken in Engeland en Wales, iets minder dan één procent van de bevolking. Ze waren voor een groot deel te vinden in het noorden, in Lancashire en Northumberland. Naast een kleine groep katholieken onder de aristocratie en de lagere landadel zaten ze voornamelijk in de lagere standen en onder de armen. In de achttiende eeuw was Engeland nog steeds een missiegebied en waren er geen diocesane bisschoppen met volledige bevoegdheden, maar bisschoppen met de status van apostolisch vicaris, die rechtstreeks onder Rome vielen. Buiten de indeling in vier districten, met elk een apostolisch vicaris, was er geen hechte kerkelijke en parochiële structuur. In de eerste helft van de eeuw was er het patroon van kleine kernen van gelovigen in en rond de huizen van de landeigenaren, waarbij de diensten meestal geleid werden door de inwonende priester.

Met de toenemende migratie van het platteland naar de snel groeiende steden werden na 1750 veel van deze landgoedgemeenschappen geleidelijk vervangen door onafhankelijke parochies, met een bestuur en financiering vanuit speciale fondsen. De afwezigheid van een hechte kerkorganisatie en ook van een duidelijk centraal gezag was problematisch. Er waren nauwelijks middelen of kanalen op landelijk niveau voor het versterken van de interne cohesie. Maar er was wel de bindende figuur van Richard

Challoner, coadjutor en vervolgens bisschop van het district Londen van 1741 tot 1781. Met een constante stroom van catechetische, polemische en devotionele publicaties, vooral gericht op het gewone kerkvolk, was hij van groot belang voor de hele katholieke gemeenschap in Engeland.¹⁰

Waar in de zeventiende eeuw uitsluiting en vervolging vaak leidden tot isolement en scherpe confrontaties, kwam er in de achttiende eeuw een proces van integratie op gang, zeker op lokaal niveau. Veel katholieken woonden midden tussen anglicanen en 'dissenters' en er waren soms meer geloven in één familie, omdat gemengde huwelijken, vooral in de lagere klassen, niet ongewoon waren. Toch bleef er een spanning bestaan tussen katholiek-zijn, rooms-katholiek-zijn en Engels-zijn. In de eerste zestig of zeventig jaar van de achttiende eeuw waren voorzichtigheid en terughoudendheid nog vaak kenmerkend voor de Engelse katholieken. Wat hierbij een rol speelde, was de vrij constante onderstroom van antikatholicisme in Engeland. In feite maakte antikatholicisme in de zeventiende en achttiende eeuw deel uit van de nationale ideologie, zoals ook blijkt uit het werk van schrijvers als Defoe, Addison en Swift.¹¹ Sinds de laat-zestiende eeuw werd het catholicisme in Engeland voortdurend gezien, of opgevoerd, als een politiek gevaar. In de eerste helft van de achttiende eeuw werd deze dreiging weer bevestigd door de nauwe band tussen katholieken en jakobieten, aanhangers van de stroming die de terugkeer van Jacobus II en diens nakomelingen nastreefde. In preken, pamfletten, ballades en almanakken werd voedsel gegeven aan het antikatholieke ressentiment. Tirannie, obscurantisme, infantiel bijgeloof, een zich verrijkende priesterkaste die het volk bedroog, waren steeds terugkerende elementen in het vijandbeeld. Katholieken waren 'outlandish', buitenlands en raar. Engelse xenofobie dichtte deze en andere continentale ondeugden aan de katholieken toe.

Bij de behandeling van de vraag 'Hoe verhieldden de Engelse katholieken zich tot de verlichting?' komt eerst de periode tot de jaren zeventig en vervolgens het laatste kwart van de achttiende eeuw aan bod.

KATHOLIEKEN EN VERLICHTING 1700-1775

In 1688, op het hoogtepunt van een felle polemiek tussen anglicanen en katholieken, publiceerde de anglicaanse geestelijke Henry Wharton zijn boek *The Enthusiasm of the Church of Rome*. Daarin definieerde hij 'enthusiasm' als volgt: '[it] consists in pretending to receive the Articles of Faith by extraordinary Illumination, and in irrational and extravagant actions of Devotion and Piety, which a fond Imagination mistaketh for the impulses and dictates of the divine spirit'.¹²

Eind zeventiende, begin achttiende eeuw was het verband tussen 'enthusiasm' en catholicisme voor velen vanzelfsprekend. Whartons omschrijving laat zien waarom 'enthusiasm' een van de ergste smeerwoorden van de achttiende eeuw was. De term had geen scherp afgebakende betekenis, maar was een verzamelwoord voor veel van

wat de achttiende eeuw vreesde en haatte.¹³ Addison, Shaftesbury, Bolingbroke, Hume schreven allen tegen 'enthusiasm'. 'Enthusiasm' was onbeheerste emotie, irrationaliteit, onbalans, stoornis, het tegenovergestelde van 'verlicht'. John Pocock omschrijft 'enthusiasm' als 'the anti-self of Enlightenment'.¹⁴

Er waren veel velden waar 'enthusiasm' woekerde en uitgeroeid diende te worden: geloof, politiek, kunst, taal en stijl. In de zeventiende eeuw werd de taal van de katholieken vaak gezien als symptomatisch voor hun hysterische houding. In zijn 'Letters or Essays addressed to Alexander Pope' voert Bolingbroke Augustinus op als aarts-'entusiast' en hekelt hij zijn taalgebruik.¹⁵ Toen bisschop Challoner in 1739 een nieuwe vertaling van Augustinus' *Belijdenissen* liet verschijnen, schreef hij in het voorwoord dat hij ernaar gestreefd had het Engels 'plain and intelligible' te maken en dat hij de boeken 11, 12 en 13 had weggelaten vanwege hun mystieke inhoud.¹⁶ Ondanks deze aanpassingsoperatie maakt Challoners vertaling een on-achttiende-eeuwse indruk en doet de metaforische, beeldende en emotioneel geladen taal in veel opzichten denken aan de preken van John Donne. Qua taalgebruik is de Augustinusvertaling opvallend anders dan andere geschriften van Challoner. Het was een uitzondering op een praktijk waarin het taalgebruik van de achttiende-eeuwse Engelse katholieken niet verschilde van dat van niet-katholieken. Bovendien gebruikte Challoner, net als de meeste van zijn geloofsgenoten nu zelf de term 'enthusiasm' als een diskwalificatie voor groeperingen als de methodisten.¹⁷

Het Engelse katholicisme maakte in de periode van het begin van de eeuw tot de jaren zeventig een veel homogener indruk dan het protestantisme. Dat is natuurlijk niet vreemd. Het was een kleine groep met een duidelijk eigen identiteit, waar de geleerden redelijk gesloten bleven. Er waren in deze periode geen opvallende dissidenten zoals Thomas White in het midden van de zeventiende eeuw of Joseph Berington en Alexander Geddes in het laatste kwart van de achttiende eeuw.¹⁸ Toch was er ook bij Engelse katholieken sprake van assimilatie aan het heersende klimaat. Ook katholieken stelden dat geloof en rede niet tegengesteld zijn en dat het katholieke geloof een redelijk geloof is. Maar er was geen dominante latitudinaire stroming zoals bij de anglicanen en de openbaring stond niet ter discussie.¹⁹ Vanaf het einde van de zeventiende eeuw kregen de katholieke apologeten en controversisten te maken met een nieuw soort tegenstander: vrijzinnig protestanten en ongelovigen, mensen als Conyers Middleton, David Hume en Edward Gibbon.

In 1729 publiceerde Conyers Middleton zijn *Letter from Rome*, waarin hij beweerde dat het katholicisme een voortzetting was van het heidendom en de afgoderij van de prechristelijke periode en dat katholieke priesters net als hun voorgangers de goedgelovigheid van het volk misbruikten.²⁰ In tal van publicaties namen katholieken stelling tegen Middleton. In 1737 kwam bisschop Challoner met een antwoord op Middletons boek in zijn *The Catholic Christian Instructed*. Hij stelde dat de zich christelijk noemende Middleton in feite het hele christendom ondermijnde en dat hij aan de kern van het

katholieke geloof voorbijging en zich voornamelijk concentreerde op enkele uitwassen in de devotie praktijk. De sobere en puriteinse katholieke Challoner werd door Middleton in de positie gedrongen waarin hij zich moest verdedigen tegen voorbeelden van buitenlands Italiaanse devotie.²¹

In de context van wel of niet geopenbaard geloof woedde er in de achttiende eeuw een hevig en langdurig debat over wonderen. Hoewel zij officieel de bijbelse wonderen niet verwierpen, lieten Middleton en Hume zich zeer kritisch en spottend uit over wonderen.²² Humes 'The Natural History of Religion' was een verhandeling over godsdienst als onderwerp van wetenschappelijk onderzoek, net als plantkunde of chemie. Deze benadering van geloof als fenomeen, waarbij de redenen voor het ontstaan ervan en een vergelijking tussen verschillende geloven aan bod kwamen, was tamelijk nieuw en werd door velen, en niet alleen door katholieken, als zeer bedreigend ervaren.²³

In zijn boek *The Decline and Fall of the Roman Empire* stelde Gibbon de historische claims van het christendom ter discussie. Volgens hem was de christelijke geschiedschrijving partijdig en onwetenschappelijk en hij probeerde aan te tonen dat het heroïsche martelaarschap van de eerste christenen grotendeels een mythe was.²⁴ Wat de publicaties van Middleton, Hume en Gibbon voor de katholieken nog ergerlijker maakte, was de superieure en neerbuigende toon van de auteurs.

Waaruit bestond het katholieke kader dat zich tegen deze verontrustende ontwikkelingen teweer kon stellen? Alle priesters kregen hun opleiding aan buitenlandse seminaries. Douai College was het seminarie voor de seculiere geestelijkheid; ordegeestelijken en sommige seculieren bezochten seminaries in plaatsen als St. Omer, Parijs, Rome, Valladolid en Lissabon. Soms volgden na de seminarieopleiding nog een of meer jaren aan een universiteit. Zo behaalde een aantal benedictijnen na de opleiding van hun orde aan St. Edmund's College in Parijs nog een graad in de theologie aan de Sorbonne.²⁵ Douai College was qua filosofie en theologie tamelijk ouderwets en het accent lag soms meer op spirituele en pastorale dan op intellectuele vorming. Net als veel andere seminaries was Douai College nogal naar binnen gekeerd en gesloten.²⁶ Daar kwam ook in eigen kring wel kritiek op. De priester Thomas Phillips, die zelf seminaries in Luik en Rome had bezocht, publiceerde in 1756 een pleidooi voor een bredere, algemene opleiding voor priesters in plaats van de in zijn ogen te beperkte seminarieopleidingen.²⁷ Ook heel wat katholieke leken studeerden aan Douai College, waar ze naar toe gingen als substituut voor Oxford of Cambridge.

In de eerste helft van de achttiende eeuw waren er nauwelijks katholieke leken die een rol speelden in de theologische en filosofische disputen. Alexander Pope is een speciaal geval. Anders dan bij Dryden is moeilijk te zeggen hoe hij in het geloof stond. Pope zat in de marge van de Engelse katholieke gemeenschap en het onderwerp 'geloof' dat in zijn jonge jaren duidelijk aanwezig was in zijn brieven, verdween daar vrijwel helemaal uit.²⁸ Zijn gedicht 'Essay on Man' is het enige werk, afgezien van enkele jeugd-

gedichten en vertalingen, dat zich met geloof bezighoudt. Het vertoont kenmerken van de filosofie van Shaftesbury en Bolingbroke en draagt eerder het deïsme uit dan een specifieke vorm van christelijk geloof.²⁹ Blanford Parker bestempelt de katholieke Pope als een van de eerste volledig seculiere Engelse dichters.³⁰

Op het einde van de jaren zeventig was Francis Eyre, katholiek landeigenaar uit Northamptonshire, een van de velen die tegen Gibbons *Decline and Fall of the Roman Empire* in het geweer kwamen. Op rustige, zelfbewuste toon vecht Eyre Gibbons versie van de vroegste geschiedenis van de kerk aan. Verder benadrukt hij dat geloof en rede harmonieus samen kunnen gaan en zet hij vraagtekens bij het onkritische, al te gemakkelijke gebruik – door Gibbon en anderen – van modieuze frasen als ‘this present age of free inquiry’ en ‘this enlightened age’.³¹

Waar stond Richard Challoner, de officieuze primaat van de Engelse katholieken? Zijn streven was om in een vijandige wereld het geloof puur te bewaren en discipline, ascese, opoffering en pastorale zorg bepaalden zijn houding. Hij was theologisch conservatief en was tegen het verdoezelen of afzwakken van verschillen tussen katholieken en protestanten. Zijn boek *Memoirs of Missionary Priests* (1741-2), waarin de beproevingen en het martelaarschap van de priesters vanaf de tijd van koningin Elizabeth werden beschreven, vormde in zijn piëteit voor een koestering van het verleden, een belangrijke bijdrage aan de versterking van de katholieke identiteit. Over relikwieën, aflaten en heiligenverering nam Challoner een terughoudend standpunt in. De onfeilbaarheid van de paus was geen geloofsartikel, wel achtte hij de kerk in haar traditie onfeilbaar. Ook hij gebruikte veelvuldig woorden als ‘rational’, ‘reasonable’ en ‘right reason’, de ideologisch correcte woorden van zijn tijd.³² Hij gaf daarmee niet alleen aan dat de beschuldiging van irrationaliteit aan het adres van de katholieken onterecht was, maar ook dat de tegenstanders niet het monopolie hadden op dit vocabulaire. De meeste van Challoners boeken en traktaten verschenen anoniem en hij begaf zich niet buiten het strijdperk van de controverse met de protestanten. Ook zijn reactie op Middletons *Letter from Rome* verscheen in een boek dat op een katholiek lezerspubliek was gericht. Voor Challoner bleef de katholieke kerk in Engeland een belegerde kerk en hij had zijn twijfels over de eerste ‘Catholic Relief Act’ van 1778, omdat hij bang was voor een antikatholieke reactie als gevolg van deze versoepeling.³³

Bisschop George Hay, apostolisch vicaris van het Schotse laaglanddistrict is een interessant en representatief voorbeeld van de combinatie van rechtzinnig geloof en verlichtingskenmerken.³⁴ Hay was een bekeerling die vóór zijn bekering in 1748 studeerde aan de universiteit van Edinburgh bij de bekende wiskundige Colin McLaurin. Hij was uitstekend thuis in de newtoniaanse natuurwetenschap en de contemporaine filosofie. Als priester en bisschop in Schotland had hij regelmatig contact met filosofen van de ‘Common Sense’-school, Thomas Reid en James Beattie. Met anderen nam Hay deel aan een polemiek in enkele Schotse weekbladen over het al dan niet geoorloofd zijn van

rente op geldleningen. Het conservatieve christelijke standpunt was dat dit immoreel was. Hay maakte een onderscheid tussen rente en woeker en hij vond dat het voor het handelsverkeer absoluut noodzakelijk was dat het lenen van geld tegen rente in de wet werd vastgelegd.³⁵ In 1775 kwam Hay met zijn omvangrijke boek *The Scripture Doctrine of Miracles*, waarin hij tegen Middleton en Hume, maar ook tegen Voltaire en Rousseau, stelde dat het op basis van de ‘Light of Revelation and the principles of sound reason’ zeker is dat wonderen hebben plaatsgevonden in het verleden en in de toekomst plaats kunnen vinden. Wonderen hebben volgens Hay niets te maken met hysterie of exaltatie en zijn afkeurende zinsnede ‘the enthusiastic frenzy of a heated imagination’ had zo uit de geschriften van zijn opponenten kunnen komen. Hay had een logische en ordenende geest en het boek is een toonbeeld van strakke, zakelijke argumentatie en een systematische opzet. Het lijkt erop dat Hay, zeker bij dit onderwerp, ook via de vorm en de opzet, zijn intellectuele kredietwaardigheid wil aantonen.³⁶

Vooraf onder de priesters die na hun seminarieopleiding lange tijd of hun hele verdere leven in het buitenland bleven, waren er enkele die naam maakten als wetenschapper. Charles Walmesley, benedictijn en vanaf 1756 apostolisch vicaris van het westelijk district, studeerde en werkte bijna twintig jaar in Parijs en Rome vóór hij terugging naar Engeland. Hij was een kenner en bewonderaar van Newtons theorieën, hij was lid van wetenschappelijke academies in Londen en Berlijn en zijn boeken, onder meer over differentiaalrekening, werden gepubliceerd in Londen, Parijs en Florence. Walmesley werd door de Britse regering om advies gevraagd over de verandering van de juliaanse naar de gregoriaanse kalender in 1752. Theologisch was en bleef hij orthodox en na 1750 werd hij door de voortdurende aanvallen op het christelijk geloof steeds behoudender. Zijn *General History of the Christian Church* uit 1771 is somber en uitgesproken antiverlichting.³⁷ Liberale geestelijken als John Turberville Needham, Theodore Augustus Mann en Luke Joseph Hooke waren erkende wetenschappers, maar omdat zij niet of nauwelijks in Engeland opereerden, laat ik hen hier verder buiten beschouwing.³⁸

Hoe rooms zij ook waren, Engelse katholieken maakten deel uit van de maatschappij waarin zij leefden en deelden, bewust of onbewust, in de seculiere waarden – zoals het utilitarisme – die in de achttiende eeuw gaandeweg meer opgeld deden. Er was assimilatie en er waren ook verlichte standpunten bij katholieken, al bleven zij in de periode vóór de jaren zeventig over het algemeen recht in de leer.

KATHOLIEKEN EN VERLICHTING 1775-1800

De reacties van Europese katholieken in de tweede helft van de achttiende eeuw op de toenemende secularisering en het liberaler wordende klimaat varieerden van een furieus afwijzen tot een grote mate van aanpassing, met verscheidene tussenposities. Vanaf het midden van de eeuw is er duidelijk sprake van een verlicht katholicisme in Europa. Febronius, Joseph II en de joesefinisten, De Ricci en de synode van Pistoia zijn hier voorbeelden van.³⁹

Twee exponenten van de verlichte stroming die een aantoonbare invloed hadden op de Engelse katholieken, waren de Italiaanse geleerde Muratori en de Franse theoloog Bergier.⁴⁰ Muratori's boek *Della regolata divozione dei Christiani* uit 1747 wordt beschouwd als de klassieke verwoording van katholieke hervormingsidealen in de achttiende eeuw. Muratori bekritiseerde de buitensporige Maria- en heiligencultus, verschillende dubieuze wonderen en de hagiografische geschiedschrijving van sommige katholieke auteurs. Bergier bevond zich in het brandpunt van de filosofische en theologische debatten in Frankrijk en publiceerde een reeks van boeken ter verdediging van het geloof tegen Bayle, Rousseau en D'Holbach. Zijn *Déisme réfuté pas lui-même* (1765) was een aanval op Rousseau, met name op diens boek *Emile*. Bergier verwierp Rousseaus opvatting van geloof als een filosofisch systeem en tegenover diens idee van de fundamentele goedheid van de mens stelde hij zijn geloof in de erfzonde en tegelijkertijd in de barmhartigheid van God. Net als Muratori was Bergier zeer kritisch over de misstanden in het volksgeloof.

Het werk van Muratori en Bergier was bekend bij een aantal Engelse katholieken. John Kirk, student aan het Engelse College in Rome en later een van de liberale geestelijken, vertaalde Muratori's boek in 1782, maar zijn vertaling werd niet uitgegeven.⁴¹ In 1789 verscheen er in Dublin een Engelse vertaling van de Ierse priester Alexander Kenny, onder de titel *The science of rational devotion*. Waar 'well-ordered' of 'well-regulated' een normale vertaling zou zijn geweest, deed Kenny er twee scheppen bovenop. In zijn titel is 'devotion' – voorafgegaan door zowel 'science' als 'rational' – niet alleen ongevaarlijk, maar zelfs zeer respectabel geworden. Het zegt iets over de kwade reuk van het woord 'devotion' en ook iets over de specifiek Ierse context, waar gewaakt moest worden voor excessen in de devotiepraktijk van ongeletterde katholieken.⁴² Bergiers *Deism Self-Refuted*, waarschijnlijk vertaald door Charles Cordell, verscheen in 1775. Volgens de vertaler was Rousseau zo in de mode in Engeland, vooral onder jongeren, dat er zoveel mogelijk tegenwicht geboden moest worden.⁴³

De Amerikaanse kerkhistoricus Joseph Chinicci onderscheidt vijf terreinen waarop het streven van kritische, liberale Engelse katholieken om hun geloof in overeenstemming te brengen met verlichtingsdenkbeelden, zichtbaar werd: de verhouding kerk-staat, theologie, ecclesiologie, geschiedschrijving en godsdienstige praktijk.⁴⁴ In het kort komt het voor elk van deze gebieden hierop neer: scheiding van kerk en staat met godsdienstvrijheid voor iedereen; terugbrengen van het geloof tot een kern van wezenlijke punten, een bijbels geloof en een accentverschuiving van dogmatiek naar pastorale theologie; een grotendeels onafhankelijke Engelse katholieke kerk geleid door zelfgekozen bisschoppen met volledige volmachten en een sterke reductie van de macht van paus en curie; geschiedschrijving op basis van bronnenonderzoek en objectieve rapportage; terugdringen van bijgeloof en marginale praktijken en bewustere deelname aan de liturgie door beter geïnstrueerde gelovigen.

Ik zal nu een aantal posities bespreken die Engelse katholieken in het laatste kwart van de achttiende eeuw innamen, in het licht van het door Chinicci geschetste program van verlicht katholicisme. Ter inleiding enkele opmerkingen over algemene tendensen. In de tweede helft van de achttiende eeuw verminderde de strengheid van de geloofsbeleving en werd het Engels catholicisme meer wereldgericht. De scepsis over een al te exuberante devotiepraktijk werd groter. Er ontwikkelde zich een nieuw zelfbewustzijn onder katholieken; velen begonnen Challoners opstelling te bangelijk en voorzichtig te vinden en traden nu ook meer naar buiten.

Grofweg bestond de bovenlaag van priesters en leken uit drie groepen. De meest in het oog springende was die van de 'Catholic Committee', voornamelijk gerekruteerd uit de aristocratie en de lagere adel en later aangevuld met enkele priesters. De Catholic Committee werd in 1778 opgericht om politieke emancipatie te bevorderen en in verband daarmee theologische en kerkelijke hervormingen door te voeren. In 1792 ging deze groep en haar sympathisanten verder onder de naam 'Cisalpiners'.⁴⁵ In directe oppositie tegen deze liberalen was er een aantal orthodoxe katholieken, voornamelijk geestelijken. En daarnaast was er een gemêleerde groep van gematigden voor wie de opstelling van zowel progressieven als orthodoxen te extreem was. De leken-voormannen in de Catholic Committee waren bereid concessies te doen op theologisch en kerkelijk vlak om zo politieke en maatschappelijke emancipatie te verkrijgen. Bij de geestelijken in de Committee lag de prioriteit meer bij geloofs- en kerkvernieuwing. De meest radicale leden van deze groep waren twee priesters, Joseph Berington en Alexander Geddes, beiden begaafd, ontwikkeld, sociaal vaardig en zelfverzekerd.⁴⁶

Beringtons *The State and Behaviour of English Catholics* (1780) pretendeerde een objectieve geschiedenis van het Engels catholicisme na de reformatie te geven en ook een beschrijving van de Engelse katholieke gemeenschap van dat moment. Maar het boek had vooral een politiek-strategische bedoeling. Berington wilde aantonen dat Engelse katholieken, op een paar uitzonderingen na, niet alleen niet staatsgevaarlijk, maar integendeel loyale burgers waren geweest en dat de huidige katholieke gemeenschap klein en onbelangrijk was, zodat het protestantse establishment zich volstrekt geen zorgen hoefde te maken. Beringtons kritische, onwelwillende versie van het katholieke verleden werd door velen als een vorm van verraad ervaren. Zijn *Examination of events termed miraculous* (1796) was een reactie op de berichten over wonderen die zich recent hadden voorgedaan op verscheidene plaatsen in Italië. Berington was laatdunkend over de Italianen en verklaarde alles in termen van zinsbegoocheling, hysterie en bedrog. In feite wees hij alle wonderen na de stichting van het christendom af. Hij erkende de aantrekkingskracht van het deïsme en was een bewonderaar van Popes 'Essay on Man'.⁴⁷ In geloofs- en kerkzaken nam hij op alle fronten verlichte standpunten in, maar bij alles was er ook steeds zijn tactiek om protestantse vooroordelen weg te nemen. In *The Rights of Dissenters from the Established Church* (1789) zei Berington dat hij natuur-

lijk tegen een staatskerk was, maar dat in de gegeven omstandigheden het anglicanisme de minst schadelijke en best denkbare vorm van staatsgodsdienst was.⁴⁸

Alexander Geddes was een Schotse priester die na ruzie met zijn bisschop George Hay naar Londen vertrok en daar op verzoek van Lord Petre, een van de leden van de Catholic Committee, aan een bijbelvertaling begon. Intelligent, veelzijdig en onconventioneel ontwikkelde Geddes zich tot de meest radicale van de Cisalpines. Hij was anti-paus, tegen het celibaat, had zijn twijfels over de erfzonde en vond – net als Berington – de theologische verschillen tussen katholieken en protestanten verwaarloosbaar.⁴⁹ Hij was nauwelijks bereid gezag te erkennen en was arrogant en beledigend tegen de meeste bisschoppen.⁵⁰ Volgens hem waren er echte katholieken, en daar bedoelde hij de verlichte Cisalpines mee, en kwezelachtige, onverdraagzame papisten.⁵¹ Als een van de eersten in Engeland vatte hij bijbelvertaling en bijbelstudie op als filologische, literaire en historische wetenschap.

Geddes en Berington bewogen zich in kringen van de ‘rational dissenters’, voor wie geloofsinhoud tot een minimum was gereduceerd, en ze waren allebei bevriend met Joseph Priestley, de leider van de rational dissenters, die zijn afkeer van het katholicisme openlijk verkondigde.⁵² Anders dan Berington was Geddes ook in politiek opzicht radicaal. Tot aan zijn dood in 1802 bleef hij een vurig aanhanger van de Franse Revolutie en hij ging om met revolutionairen als Thomas Paine. Berington en Geddes gingen op een aantal punten veel verder dan Muratori en Bergier, maar de weerstand die zij in eigen kring opriepen, had niet alleen met hun opvattingen te maken, maar ook met hun eigenmachtige en denigrerende houding.

Er was een diepe kloof tussen de twee vleugels van het Engelse katholicisme. In een poging om de in zijn ogen veel te vergaande wettekst te stoppen, die door toedoen van de Catholic Committee in het parlement was ingediend, schreef de oude bisschop Walmesley in 1791 een brief aan de aartsbisschop van Canterbury, waarin hij opmerkte: ‘The spirit of unbounded liberty prevailing in this philosophic age cannot certainly be agreeable to your Grace.’⁵³ John Milner, priester in Winchester en de houwdegen onder de orthodoxe katholieken, publiceerde in 1793 een boek tegen Sir John Throckmorton, één van de lekenleden van de Catholic Committee, met als titel *Ecclesiastical Democracy Detected*.⁵⁴ Milner en Charles Plowden, een jezuïet, waren de voornaamste tegenstanders van de Cisalpines en ze waren bepaald niet zachtzinnig in hun aanvallen. Zij vonden dat de liberalen veel te veel van de eigenheid van het katholicisme wilden opgeven in ruil voor acceptatie door staat en maatschappij. Plowdens gebruik van het woord ‘verlicht’ was consequent sarcastisch en een van zijn grootste grieven was wat hij zag als de geschiedvervalsing door de Cisalpines.⁵⁵ Milner en Plowden ergerden zich zeer aan de manier waarop Berington en Geddes vaak over geloofsgenoten spraken als dom, bijgelovig, onverdraagzaam en als ‘enthusiasts’.⁵⁶ De meeste bisschoppen keerden zich tegen de Catholic Committee en de Cisalpines, ook omdat van die kant hun gezag steeds meer

werd aangevochten. Dat deze situatie in het begin van de jaren negentig niet tot een scheuring leidde, was te danken aan een groep gematigde katholieken die op verzoening uit waren en ook aan het veranderend klimaat in de jaren nadat de Franse Revolutie in terreur was geëindigd.

De verlichting van Spinoza, Bayle, Voltaire, Hume en Rousseau werd door vrijwel alle Engelse katholieken in de achttiende eeuw volledig afgewezen. Toch vonden er, zeker na het midden van de eeuw, ontwikkelingen plaats – deels bewust gestuurd, deels als resultaat van externe omstandigheden – die leidden tot aanpassingen en hervormingen in overeenstemming met het liberale klimaat: een sobere devotiepraktijk; een voorzichtig gebruik van de landstaal in de liturgie; modernisering van de curricula aan de seminarieopleidingen; de stichting van vier eigen seminaries in Engeland; een grotere nadruk op de sociale verantwoordelijkheid van de kerk, wat mede tot uiting kwam in het onderwijs voor de laagste klassen en de armenzorg; onafhankelijke parochies met lekenbesturen en eigen financiën en priesters die niet langer van één broodheer afhankelijk waren; een grotere openheid naar en gerichtheid op de wereld; een flinke mate van politieke en maatschappelijke emancipatie en een toegenomen zelfbewustheid. In dit proces waren irenische en gematigde figuren als John Douglass, bisschop van het district Londen,⁵⁷ John Geddes, coadjutor van bisschop Hay in het Schotse laaglanddistrict,⁵⁸ en John Carroll, de eerste katholieke bisschop in de Verenigde Staten,⁵⁹ belangrijker en effectiever dan radicalen als Alexander Geddes en Joseph Berington.

SLOTWOORD

Aan het eind van dit afscheidscollege wil ik graag enkele woorden van dank uitspreken. De leden van het Stichtingsbestuur en van het College van Bestuur van de Radboud Universiteit Nijmegen en het bestuur van de Faculteit der Letteren ben ik zeer erkentelijk voor het in mij gestelde vertrouwen.

Toen ik in 1962 in Nijmegen aankwam, wist ik eigenlijk niet waarom ik Engels ging studeren. Wat mij voor het eerst raakte en richting gaf, was het onderwijs en de persoon van professor Birrell. Zo vaak komt men niet formidabele figuren tegen, maar hier, wist ik, was er een. Hij heeft mijn kijk op onderwijs en onderzoek sterk beïnvloed en ik ben hem daar zeer dankbaar voor.

In 1969 werd ik benoemd bij de vakgroep Engels, die op dat moment aan het begin stond van een periode van explosieve groei. Naast de hoogleraren Birrell en Storms was er een lichte van jonge en enthousiaste dertigers, Flor Aarts, Jan Aarts, Wim Bronzwaer, Frans Diekstra en Ger Janssens en daar kwamen Theo Bongaerts, Robin Leavis, Ger Peerbooms, Herman Wekker en ik toen bij. Eind jaren zeventig waren er meer dan twintig fulltime medewerkers. In die jaren bruiste het ‘Engels Instituut’ en gold het binnen de faculteit als een zeer vitale en sterke groep. Wijzelf hadden in ieder geval het gevoel de ruggengraat van de faculteit te vormen – net als waarschijnlijk nog zeven

andere vakgroepen dat hadden. In de dertig jaar dat ik er gewerkt heb, ben ik er altijd trots op geweest van ‘Engels’ te zijn.

Binnen de vakgroep was de subdiscipline Engelse Letterkunde mijn thuisbasis. Uta, Robin, Jos en Frans, wij hebben altijd hartelijk en vruchtbaar samengewerkt en ik heb veel van jullie geleerd. In de weinige tijd die mij na 2000 voor het doen van onderzoek overbleef, heb ik met plezier, samen met Jos en Frans, verschillende keren in tochtige archieven en koude abdijen in Engeland vertoefd.

In 2001 ben ik als hoogleraar Engelse Letterkunde opgevolgd door professor Dekkers. Hooggeleerde Dekkers, beste Odin, als jongste van de stafleden Engelse Letterkunde heb jij meteen vanaf het begin het leeftijdsverschil volkomen irrelevant gemaakt. Ik ben blij dat jij mijn opvolger bent en ik heb er het volste vertrouwen in dat jij het specialisme van de Victoriaanse literatuur en cultuur in Nijmegen tot grote bloei zult brengen.

Hooggeleerde Van Kemenade, hooggeleerde Bak, beste Ans en Hans. Samen met jullie heb ik in de jaren voor mijn onderzoekdirecteurschap de belangen van de afdeling Engels-Amerikaans behartigd en ik bewaar daar goede herinneringen aan.

In mijn dank wil ik ook graag de overige stafleden van de subdisciplines Amerikaanse letterkunde en Amerikanistiek, taalkunde en taalverwerving en het ondersteunend personeel van de afdeling betrekken.

In 2001 ben ik als onderzoeksdirecteur HLCS op de vierde verdieping terechtgekomen en in de afgelopen zes jaar is ook de vierde mij dierbaar geworden. Het Bureau van de Faculteit en de afdelingen Personeelszaken en Financiën hebben mijn werk aanzienlijk vergemakkelijkt. Met de verschillende bestuursleden die ik in de loop der jaren heb meegemaakt – Hans Bots, Kees de Bot, Toni Rietveld, Hans Bolluijt, Marc van der Poel, Paul Sars en Hub Laeven – heb ik goed kunnen samenwerken en ik ben hen erkentelijk voor de goede verstandhouding.

Hooggeleerde Sars, beste Paul. Hoewel ik jou en jouw bestuur maar kort heb meegemaakt, weet ik dat jij de belangen van de faculteit met grote inzet en toewijding dient en ik wens jou en het bestuur veel wijsheid en moed in de komende periode.

Tussen 2000 en 2006 heb ik het onderzoeksinstituut HLCS mogen leiden en in die jaren heb ik – en dat was een zeer boeiende ervaring – het facultaire onderzoek in al zijn gevarieerdheid goed leren kennen. Ik hoop dat ik, samen met de programmacoördinatoren en het Bureau Onderzoek, heb kunnen bijdragen aan het creëren van zo gunstig mogelijke voorwaarden voor goed onderzoek.

Hooggeleerde Moormann, beste Eric, voor een instituut als HLCS is de combinatie van ‘focus en massa’ geen gemakkelijke opgave, maar ik denk dat jij er wel een ‘smart mix’ van zult weten te maken. Ik wens je veel succes met de verdere versterking van HLCS.

Hooggeleerde Van Hout, hooggeleerde Muysken, beste Roeland, beste Pieter. Ondanks de belangentegenstelling die zich vanzelfsprekend tussen CLS en HLCS van

tijd tot tijd voordeed, zijn onze contacten niet alleen steeds hoffelijk, maar vaak ook zeer vrolijk en baldadig geweest.

Het Bureau Onderzoek – Henk, Monique, Els en Lisenka – wil ik graag danken voor hun ondersteuning. Als trouw en consciëntieus medewerker van het eerste uur heeft Lisenka Fox mijn werk zeer verlicht. Lisenka, er zijn weinig problemen die jij niet kunt oplossen, maar zelfs jij bent er maar zeer ten dele in geslaagd om mij van mijn digitaal analfabetisme af te helpen.

Een speciaal woord van waardering voor Wally de Vries, tot vorig jaar secretaris van de faculteit. Onvermoeibaar en met grote overgave, maar onopvallend, heb jij, Wally, vele jaren de facultaire organisatie soepel laten draaien.

Hooggeleerde Bots, beste Hans, wij hebben alles bij elkaar een jaar of tien op bestuurlijk niveau nauw samengewerkt als echte kompanen, ook als de zeeën hoog gingen. Ik ben je zeer dankbaar voor de kansen die je mij geboden hebt en voor het vertrouwen dat je mij gegeven hebt.

Ik heb veel geluk gehad en niet alleen in mijn werk. Annelieke, Kiki en Micha, Bas en Suzy, Willem en Lieselot, Vera en Tristan en de kleinkinderen, jullie zijn het overtuigende bewijs van de juistheid van deze woorden.

Lieve Anna, jij hebt dit allemaal mogelijk gemaakt.

Ik heb gezegd.

NOTEN

- 1 John Menzies, *Papismus lucifugus, or ... the papers exchanged betwixt Mr. J. Menzies...Mr. F. Dempster, Jesuit* (Aberdeen, [1668]) en *Roma mendax, or the falsehoods of Rome's high pretences to infallibility and antiquity evicted* ([Londen,] 1675).
- 2 Vgl. Eamon Duffy, 'Joseph Berington and the English Catholic Cisalpine Movement 1772-1802' (PhD dissertation Cambridge University, 1973) 9, en Leo Gooch, 'The Religion for a Gentleman': The Northern Catholic gentry in the eighteenth century', in: *Recusant History* 23 (1996-1997) p. 543-568.
- 3 Eamon Duffy, op.cit.; John Bossy, *The English Catholic Community 1570-1850* (Londen, 1975); Marie B. Rowlands (red.), *English Catholics of parish and town 1558-1778* (Londen, Catholic Record Society, 1999).
- 4 Immanuel Kant, 'An answer to the question: What is enlightenment', in: Mary J. Gregory (red.), *Practical philosophy* (Cambridge, 1996).
- 5 Bas Heijne, 'Voltaire was een watie', in: *NRC Handelsblad* 13 oktober 2006, p. 31; bespreking van Jonathan Israel, *Enlightenment contested* (Oxford 2006).
- 6 Peter Gay, *The Enlightenment: An interpretation* (New York, 1966-1969); Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford, 2001) en *Enlightenment contested: philosophy, modernity, and the emancipation of man, 1670-1752* (Oxford, 2006).
- 7 Bernard Plongeron, 'Debats et combats autour d'une Aufklärung 'Catholique' dans l'Europe du XVIIIe siècle', in: *Bulletin d'histoire moderne et contemporaine* 13 (1982) p. 75-119; Sylviane Albertan-Coppola, 'L'Apologétique Catholique Française à l'Age des Lumières', in: *Revue de l'Histoire des Religions CCV-2* (1988) p. 151-180; Sylviane Albertan-Coppola en Antony McKenna (red.), *Christianisme et Lumières* (Dix-Huitième Siècle 34 (2002)); Owen Chadwick, *The popes and the European revolution* (Oxford, 1981), hoofdstuk 6; Joseph P. Chinnici, *The English Catholic Enlightenment. John Lingard and the Cisalpine Movement 1780-1850* (Sheperdstown, 1980); Sheridan Gilley, 'Christianity and Enlightenment: An historical survey', in: *History of European Ideas* 1/2 (1981), p. 103-121; James Byrne, *Glory, jest and riddle. Religious thought in the Enlightenment* (Londen, 1996).
- 8 Het dagboek van de katholieke Londense textielhandelaar William Mawhood geeft een goed beeld van zijn contacten met de lokale overheden: E.E. Reynolds (red.), *The Mawhood Diary* (Londen, Catholic Record Society, 1956).
- 9 Voor overzichtstudies van het Engelse katholicisme in de achttiende eeuw zie Edwin H. Burton, *The life and times of Bishop Challoner (1691-1781)* 2 delen (Londen, 1909); Bernard Ward, *The dawn of the Catholic revival in England 1781-1803*, 2 delen (Londen, 1909); John Bossy, op.cit.; Marie B. Rowlands, op.cit.; J.C.H. Aveling, *The handle and the axe. The Catholic recusants in England from Reformation to Emancipation* (Londen, 1976).
- 10 Eamon Duffy (red.) *Challoner and his church. A Catholic bishop in Georgian England* (Londen, 1981).
- 11 Colin Haydon, *Anti-Catholicism in eighteenth-century England* (Manchester, 1993); Tony Claydon en Ian McBride (red.), *Protestantism and national identity. Britain and Ireland c.1650-c.1850* (Cambridge, 1998).
- 12 Henry Wharton, *The enthusiasm of the Church of Rome demonstrated in some observations upon the Life of Ignatius Loyola* (Londen, 1688), p. [3].
- 13 Michael Heyd, 'BE SOBER AND REASONABLE'. *The critique of enthusiasm in the seventeenth and early eighteenth centuries* (Leiden etc., 1995); Lawrence E. Klein & Anthony J. La Vopa (red.), *Enthusiasm and Enlightenment in Europe 1650-1850* (San Marino, 1998).
- 14 J.G.A. Pocock, 'Enthusiasm: The anti-self of Enlightenment', in: Klein & La Vopa, p. 7-28.
- 15 *The Works of the late Right Honourable Henry St. John, Lord Viscount Bolingbroke*, 5 delen (Dublin, 1793) dl 3, p. 450, dl 4, p. 154.
- 16 *St. Augustine's confessions; or praises of God* ([Londen,] 1739), 'Preface'.
- 17 Zie bijvoorbeeld Richard Challoner, *The touchstone of the new religion* (Londen, 1741) p. 41.
- 18 Beverley Southgate, *'Covetous of Truth': the life and works of Thomas White, 1593-1676* (Dordrecht, 1993); Joseph Berington en Alexander Geddes komen later uitgebreid aan de orde.
- 19 Leslie Stephen, *History of English thought in the eighteenth century* (1876; 2 delen Harbinger, 1962); Roland N. Stromberg, *Religious liberalism in eighteenth-century England* (Oxford, 1954); William Gibson en Robert G. Ingram (red.), *Religious identities in Britain 1660-1832* (Aldershot, 2005).
- 20 Conyers Middleton, D.D., *A letter from Rome, shewing an exact conformity between popery and paganism* (Londen, 1729).
- 21 Richard Challoner, *The Catholick Christian instructed in the sacraments, sacrifice, ceremonies, and observances of the church* (Londen, 1737).
- 22 Conyers Middleton, *A free inquiry into the miraculous powers, which are supposed to have subsisted in the Christian Church from the earliest ages* (Londen, 1749); David Hume, 'An essay on miracles', no. 10 van de *Philosophical essays concerning human understanding* (Londen, 1748).
- 23 David Hume, *Four dissertations, I. The natural history of religion ...* (Londen, 1757).
- 24 Edward Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, 6 delen (Londen, 1776-1788).
- 25 Geoffrey Scott, *Gothic rage undone. English monks in the age of Enlightenment* (Downside, 1992), hoofdstuk V.
- 26 Brendan Hoban, 'The Philosophical Tradition of Douay', in: *Ushaw Magazine* 63 (1953) p. 145-159; David Milburn, *A history of Ushaw College* (Durham, 1964) hoofdstuk 1; J.S. Malone, 'The Douay-Ushaw tradition', in: *Ushaw Magazine* 78 (1968) p. 54-60.
- 27 Thomas Phillips, *A letter to a student at a foreign university on the study of divinity* (Londen, 1756), uitgebreidere edities in 1758 en 1765.
- 28 George Sherburn, *The early career of Alexander Pope* (Oxford, 1934); George Sherburn (red.), *The correspondence of Alexander Pope*, 5 delen (Oxford, 1956).
- 29 In zijn artikel 'Catholicism and Rhetoric in Southwell, Crashaw, Dryden and Pope' (in: *Recusant History* 15, 1979-1981, p. 239-258) bespreekt David Crane de verschillen tussen Dryden en Pope als katholieke dichters.
- 30 Blanford Parker, *The triumph of Augustan poetics. English literary culture from Butler to Johnson* (Cambridge, 1998) p. 128.
- 31 Francis Eyre, *A few remarks on the history of the decline and fall of the Roman empire* (Londen, 1778), en *A short appeal to the public. By the gentleman, who is particularly addressed in the postscript of the vindication of ... The history of the decline and fall* (Londen, 1779).
- 32 Zie bijvoorbeeld zijn *The grounds of the old religion* (Londen, 1743) p. 46, en zijn *A letter to a friend concerning the infallibility of the Church of Christ* (Londen, 1743) p. 20-21.
- 33 Die reactie kwam er ook in de vorm van de zeer gewelddadige 'Gordon Riots' in Londen en enkele andere steden, in juni 1780.
- 34 Mark Goldie, 'The Scottish Catholic Enlightenment', in: *Journal of British Studies* 30/1 (1991) p. 20-62; Mark Goldie, 'Common Sense philosophy and Catholic theology in the Scottish Enlightenment', in: *Studies on Voltaire & the Eighteenth Century* 302 (1992) p. 281-320; Mark Goldie, 'Bishop Hay, Bishop Geddes and the Scottish Catholic Enlightenment', in: *The Innes Review* 45 (1994) p. 82-86.
- 35 George Hay, *Letters on usury and interest, shewing the advantage of loans for the support of trade & commerce* (Londen, 1774).
- 36 George Hay, *The scripture doctrine of miracles displayed*, 2 delen (Londen, 1775); voor de aangehaalde passages zie titelpagina en dl 1, p. 382.
- 37 Geoffrey Scott, 'The Times are Fast Approaching': Bishop Charles Walmesley OSB (1722-1797) as Prophet', in: *Journal of Ecclesiastical History* 36/4 (1985) p. 590-604; Dom Geoffrey Scott, 'The Early Career of Charles Walmesley O.S.B., D.D., F.R.S. 1722-1797', in: *The Downside Review* 115 (1997) p. 249-270.
- 38 Eamon Duffy, 'Joseph Berington and the English Catholic Cisalpine Movement 1772-1803', hoofdstuk II

- 'Enlightenment'; Thomas O'Connor, *An Irish theologian in Enlightenment France. Luke Joseph Hooke 1724-96* (Portland, 1995).
- 39 Voor een beknopt overzicht van het verlichte katholicisme in Europa zie Owen Chadwick, op.cit.
- 40 Alphonse Dupront, *L.A. Muratori et la société européenne des pré-lumières* (Florence, 1976); Ambroise Jobert (red.), *Un théologien au siècle des lumières: Bergier* (Lyon, 1987).
- 41 *The Oscottian. Recusant books at St. Mary's Oscott, Part II: 1641-1830* (New Oscott, 1966) p. 120.
- 42 L.A. Muratori, *The science of rational devotion* (Dublin, 1789); in 'The Translator's Preface' noemt Alexander Kenny als voorbeeld van Ierse misstanden 'the devotional practices in use at the different Wells in this country' (p. xxiv).
- 43 Nicolas Sylvestre Bergier, *Deism self-refuted; or an examination of the principles of infidelity scattered throughout the different works of Mons. Rousseau*, 2 delen ([Londen?], 1775), dl 1, p. viii.
- 44 Chinnici, op.cit. p. x.
- 45 De Catholic Committee en de Cisalpines worden uitgebreid besproken door Eamon Duffy in zijn 'Ecclesiastical Democracy Detected I (1779-1787)...II (1787-1796)...III (1796-1803)', in: *Recusant History* 10/4 (januari 1970) p. 193-209; 10/6 (oktober 1970) p. 309-331; 13/2 (oktober 1975) p. 123-148.
- 46 Eamon Duffy, 'Joseph Berington and the English Catholic Cisalpine Movement 1772-1803'; Reginald C. Fuller, *Alexander Geddes 1737-1802. A pioneer of biblical criticism* (Sheffield, 1984); Bernard Aspinwall, 'The last laugh of a humane faith: Dr. Alexander Geddes 1737-1802', in: *New Blackfriars* 58 (juli 1977) p. 333-340.
- 47 Joseph Beringtons *Immaterialism delineated: Or, a view of the first principles of things* (Londen, 1779) is doorspekt met citaten uit Popes 'Essay on Man'.
- 48 Joseph Berington, *The rights of dissenters from the established church in relation principally to English catholics* (Birmingham, 1789) p. 52.
- 49 Brief van Alexander Geddes aan zijn neef John Geddes, 5 oktober 1785 (Scottish Catholic Archives, Edinburgh); Peter B. Nockles, 'The Difficulties of Protestantism': Bishop Milner, John Fletcher and Catholic Apologetic against the Church of England in the era from the First Relief Act to Emancipation, 1778-1830', in: *Recusant History* 24 (1998-1999) p. 193-236, met name p. 202 en p. 232.
- 50 Zie bijvoorbeeld zijn pamflet *Answer to the Bishop of Comana's Pastoral Letter* (Londen, 1790), gericht tegen bisschop Matthew Gibson, apostolisch vicaris van het noordelijk district.
- 51 [Alexander Geddes], 'Review of various pamphlets and printed papers, relative to the present controversy among the English Catholics &c.', in: *The Analytical Review* 9 (januari-april 1791) p. 330.
- 52 Joseph Berington droeg zijn boek *Letters on materialism and Hartley's theory of the human mind* (Londen, 1776) aan Priestley op. In het voorwoord bij zijn *Immaterialism delineated* (Londen, 1779) verdedigde Berington het katholieke geloof tegen Priestley (p. v-ix).
- 53 Bernard Ward, op.cit., dl 1, p. 286.
- 54 Zie Eamon Duffy, 'Ecclesiastical Democracy Detected I ... II ... III'.
- 55 Charles Plowden, *Remarks on the writings of the Rev. Joseph Berington addressed to the Catholic clergy of England* (Londen, 1792), vooral de bespreking van Beringtons *History of the lives of Abeillard and Heloisa* (1787), p. 61ff; Charles Plowden, *Remarks on a book entitled Memoirs of Gregorio Panzani* (Luik, 1794).
- 56 Charles Plowden, *Remarks on the writings of the Rev. Joseph Berington*, p. 75.
- 57 Ward, op.cit. en Duffy, 'Ecclesiastical Democracy Detected' bevatten veel informatie over bisschop John Douglass (1743-1812); 'Bishop Douglass's Diary', Archives of the Archbishop of Westminster, Londen.
- 58 Voor John Geddes (1735-1799) zie Christine Johnson, *Developments in the Roman Catholic Church in Scotland, 1789-1829* (Edinburgh, 1983); David McRoberts, 'Ambula Coram Deo. The journal of Bisshop Geddes for the year 1790. Part One', in: *The Innes Review* 6/1 (lente 1955) p. 46-68, en W.J. Anderson, 'Ambula Coram Deo. The journal of Bisshop Geddes for the year 1790. Part Second', in: *The Innes Review* 6/2 (herfst 1955) p. 131-143.
- 59 Thomas O'Brien Hanley, S.J., *The John Carroll Papers*, 3 delen (Notre Dame, 1976).